

УДК 63:069(477-25):001.89 «71»(091)

КОКОВІН Юрій,
аспірант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН
(м. Київ, Україна)
urkovin@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ КИЄВА В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглянуто процес формування сільськогосподарської музейної справи в Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., простежено етапи становлення, напрями діяльності та роль музеїв у структурі аграрної науки й освіти. На основі архівних документів, звітів Київського товариства сільського господарства та фахових публікацій відтворено обставини виникнення ідеї створення Київського музею, визначено її зв'язок із розвитком позашкільної аграрної освіти та потребами суспільства в поширенні практичних знань. Показано, що ініціатива заснування музею належала активістам Київського товариства сільського господарства, серед яких помітну роль відігравав агроном і громадський діяч О. Г. Гаршин, який запропонував концепцію обласних сільськогосподарських музеїв і пересувних потягів-музеїв як форми популяризації агрономічних знань. Висвітлено діяльність ученого-грунтознавця Г. Г. Махова, який у 1919 р. організував Сільськогосподарський музей при Сільбудинку в Києві та сприяв відновленню музейної справи в період становлення радянської влади. Окреслено внесок інших науковців і діячів, залучених до реалізації ідеї, зокрема Д. І. Піхна, О. А. Янати, а також роль Сільськогосподарського наукового комітету України у формуванні єдиної системи аграрних музеїв. З'ясовано, що діяльність Київського музею відображала загальні тенденції модернізації аграрної науки й освіти, сприяла інтеграції досліджень, навчання й практики. Підкреслено, що Київський сільськогосподарський музей став важливим осередком науково-просвітницької роботи, який поєднав інформаційні, освітні та експозиційні функції і заклав підґрунтя для розвитку музейної інфраструктури аграрної галузі України у ХХ ст.

Ключові слова: Київський сільськогосподарський музей, Київське товариство сільського господарства Сільськогосподарського наукового комітету України, аграрна освіта, О. Г. Гаршин, Г. Г. Махов, Д. І. Піхно, історія науки, аграрна музейна справа.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL MUSEUM INSTITUTIONS IN KYIV IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY

The article examines the process of establishing agricultural museum institutions in Kyiv in the late 19th and early 20th centuries, tracing the stages of their formation, the main areas of activity, and the role of the museum within the structure of agrarian science and education. Based on archival documents, reports of the Kyiv Society of Agriculture, and specialized publications, the study reconstructs the circumstances surrounding the emergence of the idea to create a museum and identifies its connection with the development of extracurricular agrarian education and the public demand for the dissemination of practical knowledge. It is shown that the initiative to found the museum belonged to the activists of the Kyiv Society of Agriculture, among whom a significant role was played by the agronomist and public figure O. H. Garshyn, who proposed the concept of regional agricultural museums and traveling museum trains as a form of promoting agronomic knowledge. The article highlights the activities of the soil scientist H. H. Makhov, who in 1919 organized the Agricultural Museum at the Silbudynok in Kyiv and contributed to the revival of museum work during the establishment of Soviet authority. The contribution of other scholars and public figures involved in implementing the idea – particularly D. I. Pikhno and O. A. Yanata – as well as the role of the Agricultural Scientific Committee of Ukraine in shaping a unified system of agrarian museums is outlined. It is established that the work of the Kyiv museum reflected the broader trends of modernization in agrarian science and education and facilitated the integration of research, teaching, and outreach practices. The study emphasizes that the Kyiv Agricultural Museum became an important centre of scientific and educational activity, combining informational, instructional, and exhibition functions, and laid the groundwork for the development of agricultural museum infrastructure in Ukraine in the 20th century.

Keywords: Kyiv Agricultural Museum, Kyiv Society of Agriculture, Agricultural Scientific Committee of Ukraine, agrarian education, O. H. Garshyn, H. H. Makhov, D. I. Pikhno, history of science, agricultural museology.

Постановка проблеми. Дослідження історії становлення сільськогосподарських музеїв є важливою складовою вивчення розвитку аграрної науки й освіти в Україні. На початку XX ст. такі установи розглядалися

як ефективна форма поширення наукових знань і практичного досвіду серед сільського населення. Проблема полягає у недостатній увазі до питання формування музейних осередків у структурі аграрної науки, зокрема до діяльності сільськогосподарських музейних установ Києва. Їхня історія відображає процес інституційного становлення аграрної освіти, взаємодію науки та практики, а також розвиток форм науково-просвітницької роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію розвитку аграрної науки в Україні, окремі аспекти музейної справи й діяльності сільськогосподарських установ розглядали у своїх працях В. А. Вергунов, Т. О. Гребіник, Н. Г. Чайка, Т. Р. Соломонова, В. М. Самородов та ін. Однак питання становлення сільськогосподарського музею в Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. не отримало належного висвітлення. Попередні дослідження фрагментарно торкалися ролі окремих діячів чи установ, тому комплексного аналізу джерельної бази щодо організації музею, його зв'язків з Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості й подальшої трансформації у радянський період досі не було здійснено. Це й зумовлює необхідність подальшого дослідження його ролі в історії аграрної науки та освіти України початку XX ст.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є визначення основних етапів створення та діяльності сільськогосподарських музейних інституцій в Києві у кінці XIX – на початку XX ст., а також з'ясування їхньої ролі у становленні та розвитку аграрної науки й освіти в Україні. У межах поставленої мети розглядаються передумови заснування музейних установ, особливості їх організаційної структури, зміст роботи й напрями просвітницької діяльності. Особлива увага приділена визначенню місця музеїв у системі позашкільної аграрної освіти та популяризації наукових знань серед населення. Узагальнення зібраних матеріалів дозволяє оцінити значення

сільськогосподарських музейних установ Києва як одного з чинників розвитку науково-освітнього середовища початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Економічне зростання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та зміни у внутрішній політиці Російської імперії сприяли активізації розвитку освіти, науки та, зокрема, аграрної галузі. Зростання інтересу до агрономічних досліджень і практичного впровадження їх результатів стимулювало створення нових навчальних і наукових структур, серед яких важливе місце посіли сільськогосподарські музеї.

Об'єктивне висвітлення історії аграрної науки можливе лише з урахуванням діяльності всіх наукових, освітніх і громадських сільськогосподарських установ. Важливу роль у цьому процесі відігравали музеї, які поєднували науково-дослідні, освітні та просвітницькі функції. Вони виступали центрами збирання, систематизації та популяризації знань про розвиток сільського господарства, сприяли професійній комунікації фахівців і поширенню сучасних методів ведення господарства серед населення.

Перші пропозиції щодо створення сільськогосподарського музею в Києві були висунуті членами Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі – КТСГ). Ідея виникла у зв'язку з підготовкою до відзначення двадцятип'ятирічного ювілею діяльності товариства, що мало на меті заснувати просвітницький заклад, який поєднав би наукову, навчальну та виставкову функції. Під час обговорення ініціативи особливу увагу приділяли питанню створення постійного сільськогосподарського музею, який міг би стати центром поширення агрономічних знань і демонстрації досягнень у сфері сільського господарства.

Після завершення сільськогосподарської виставки в Києві 1898 р. відомий економіст, професор Київського університету Дмитро Іванович Піхно, який очолював відділ загальних сільськогосподарських і промислових питань при

КТСГ, запропонував використати виставкові будівлі для створення торговельно-промислового музею. З цією метою було обрано комісію під головуванням Термека та організовано спеціальне товариство з улаштування музею. Рада товариства й комісія розробили детальний проєкт установи та підготували умови передачі виставкової території і павільйонів, що залишилися після виставки 1898 р., у користування майбутньому музею. Попри наявність погодженого проєкту та підтримку з боку місцевої громади, реалізувати ініціативу не вдалося. Відсутність фінансових можливостей, бюрократичні труднощі та недостатня державна підтримка унеможливили відкриття музею в означений період [1, с. 29–30].

На початку ХХ ст. в Російській імперії простежувалася тенденція до підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва шляхом поширення агрономічних знань серед населення. Особливого значення набували позашкільні форми освіти для дорослих, що сприяли практичному засвоєнню досягнень науки. За фінансовими звітами Департаменту землеробства, у 1908–1912 рр. витрати на позашкільне поширення знань зросли у 13 разів – з 49 тис. крб. у 1908 р. до 653,7 тис. крб. у 1912 р. [2, с. 719].

У цей час державні, земські та громадські організації шукали ефективні шляхи й форми популяризації наукових знань серед сільського населення. Питання координації такої діяльності активно обговорювалися у фахових колах. Серед тих, хто сприяв формуванню теоретичних засад позашкільної аграрної освіти, помітне місце посідав старший спеціаліст Департаменту землеробства, член КТСГ з 1912 р. – Олександр Георгійович Гаршин [3, с. 171]. Він у своїх публікаціях, зокрема у журналі «Хозяйство», запропонував цілісну концепцію розвитку системи позашкільної сільськогосподарської освіти. Учений обґрунтовував необхідність створення обласних сільськогосподарських музеїв, які мали стати центрами координації між дослідними установами,

агрономічними товариствами та навчальними закладами. Такі музеї, на його думку, повинні були зосереджувати крайовий матеріал, колекції зразків, наочні посібники, схеми та діаграми, що забезпечували б доступність і наочність викладу знань для широкого кола землеробського населення. Основна ідея автора ґрунтувалася на принципі, відображеному в американському прислів'ї: «не розповідай, а показуй» [2, с. 720].

Важливою складовою цієї концепції стало впровадження пересувних вагонів-музеїв для популяризації агрономічних знань у різних регіонах. Такі вагони, укомплектовані наочним приладдям з окремих відділів музею, пересувалися залізницею у супроводі лекторів, які проводили лекції та демонстрації за погодженням із місцевими громадами. О. Г. Гаршин підкреслював, що поєднання стаціонарних і пересувних форм просвітництва дозволить наблизити досягнення науки до практичних потреб сільського господарства.

У статті «Агрономічні поїзди та обласні музеї посібників для поширення сільськогосподарських знань» О. Г. Гаршин детально окреслив структуру та завдання обласних музеїв. Згідно з його проєктом, музей мав виконувати функції центру з організації наочних посібників, виготовлення навчальних матеріалів і комплектування пересувних виставок. Він повинен був перебувати у тісному зв'язку з губернськими та земськими музеями, дослідними установами й агрономічними організаціями. До складу музею планувалося включити низку спеціалізованих відділів: ґрунтознавства, землеробства, селекції, кормових культур, машинобудування, луківництва, меліорації, переробки продукції, садівництва, тваринництва, бджільництва, кооперації, аграрної економіки тощо. При музеї мала діяти майстерня з виготовлення наочних матеріалів для потреб освітніх і наукових закладів. Загальне керівництво музеєм і майстернею покладалося на фахівця з позашкільної

сільськогосподарської освіти та спеціальний комітет, до складу якого входили представники державних і земських установ. Передбачалося, що така структура забезпечить ефективну взаємодію між навчальними, науковими та практичними організаціями аграрної сфери.

Значну увагу О. Г. Гаршин приділяв організаційним і технічним аспектам діяльності пересувних агрономічних музеїв, детально описуючи структуру таких потягів, що мали складатися з кількох спеціально обладнаних вагонів. Зокрема, передбачалася наявність великого вагона-аудиторії зі стаціонарними лавами на 80 осіб, обладнаного кінопроектором і вентиляційною системою; двох вагонів-музеїв із наочними посібниками; вагона для лекторів із приміщеннями для проживання, харчування та фотолабораторією; товарного вагона для зберігання необхідного обладнання, а також відкритих платформ для розміщення сільськогосподарських машин і техніки. Уся система мала бути забезпечена динамо-машиною та акумуляторами для електроживлення й освітлення. О. Г. Гаршин визначав також порядок функціонування потягів-музеїв. Вони мали рухатися за заздалегідь погодженим маршрутом, зупиняючись у визначених пунктах для проведення лекцій і демонстрацій спільно з місцевими агрономічними товариствами. У разі потреби частина експонатів могла транспортуватися окремими фургонами-музеями до населених пунктів, віддалених від залізниці. Така форма роботи забезпечувала максимальне охоплення сільських громад і сприяла поширенню практичних знань безпосередньо серед землеробів [5, с. 784–789].

У концепції пересувних агрономічних музеїв О. Г. Гаршин спирався на досвід Сполучених Штатів Америки, де подібні форми просвітницької роботи вже довели свою ефективність. Перші потяги-музеї з'явилися в США на початку XX ст. за ініціатииви професора Холдена в Айові. За підтримки залізничних компаній вони швидко поширилися і до 1910 р. діяли у 22 штатах.

За того часу було випущено 52 потяги, які подолали понад 80 тис. км, провели 1793 зупинки та понад 370 тис. лекційних відвідувань. Цей досвід став зразком для запровадження аналогічних форм популяризації аграрних знань у Російській імперії [4, с. 749].

19 жовтня 1913 р. при КТСГ відбулося засідання представників урядових, громадських і навчальних організацій, присвячене питанню створення в Києві сільськогосподарського та промислового музею. Головував на зібранні Ю. Л. Давидов, очільник товариства. Учасники розглянули доповідь О. Г. Гаршина «Про організацію в Києві обласного сільськогосподарського промислового музею» [6, с. 239–243]. За результатами обговорення рада товариства підтримала ідею створення такої установи й ухвалила звернутися до Департаменту землеробства з проханням про її реалізацію [6, с. 8].

Питання про заснування музею набуло практичного характеру у зв'язку з підготовкою до проведення у Києві Всеросійської сільськогосподарської виставки 1913 р., організованої з ініціативи КТСГ. Виставка розглядалася як нагода для формування музейного фонду: учасникам було запропоновано передати частину своїх експонатів на користь майбутнього музею. О. Г. Гаршин був призначений відповідальним за відбір і систематизацію матеріалів.

Для забезпечення діяльності закладу радою товариства було створено спеціальний «Фонд сільськогосподарського та промислового музею при товаристві», який поповнювався за рахунок відсотків від доходів товариства й добровільних пожертв [1, с. 32–34]. У цей період розширилися завдання музею: він мав виконувати не лише експозиційну, а й освітню функцію, забезпечуючи наочні матеріали для сільськогосподарських курсів і навчальних занять.

Зібраний під час виставки фактичний матеріал, що відображав аграрний розвиток регіону, планувалося систематизувати за тематичними напрямками відповідно до структури музейних відділів. Передбачалося, що концентрація

такого матеріалу у визначеному місці сприятиме створенню навчально-демонстраційної бази для підготовки фахівців сільського господарства та вдосконаленню методів аграрної освіти. Однак реалізація проєкту відклалася. Як свідчить «Звіт про діяльність Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості за 1916 рік», попри зусилля товариства, поданий до Департаменту землеробства статут музею залишився без розгляду [7, арк. 2 зв., 3 зв.].

Наступний етап розвитку сільськогосподарської музейної справи в Києві пов'язаний з іменем відомого вченого-грунтознавця, професора Григорія Григоровича Махова. У 1919 р. він організував у місті зразковий Сільськогосподарський музей при Сільбудинку. У межах роботи музею Г. Г. Махов розробив програму експозицій, особисто займався добором експонатів, зокрема уклав повну колекцію ґрунтів Київського краю. Того ж року вчений виступив із доповіддю на Крайовому агрономічному з'їзді під назвою «Організація сітки музеїв при Сільбудинках Правобережжя» [8, с. 11]. У ній він обґрунтовував необхідність створення мережі місцевих аграрних музеїв, покликаних забезпечувати навчальні заклади й агрономічні гуртки наочними посібниками. Ініціатива професора Махова стала важливим кроком у відновленні музейної справи в умовах становлення радянської влади в Україні.

З 1 лютого 1920 р. діяльність ученого була безпосередньо пов'язана з Сільськогосподарським науковим комітетом Наркомзему УРСР. Спочатку він працював спеціалістом Секції ґрунтознавства, а з липня того ж року – завідувачем цього підрозділу. Г. Г. Махов фактично очолив науково-дослідні роботи у галузі агроґрунтознавства в Україні. Завдяки своїй ерудиції, організаторським здібностям і авторитету серед колег він був призначений керівником Центрального сільськогосподарського музею при Селянському будинку в Києві та водночас головою Музейного бюро Сільськогосподарського

наукового комітету України (далі – СГНКУ) наприкінці 1920 р. Ці установи об'єднували зусилля вчених, педагогів та агрономів задля створення цілісної системи наочної популяризації наукових досягнень у сфері землеробства [9, с. 259].

У лютому 1921 р. завідувач Сільськогосподарського музею при Селянському будинку Г. Г. Махов звернувся до СГНКУ із проханням звільнити його від виконання адміністративних обов'язків. У зверненні він наголошував, що виконав основні завдання зі створення музею, організації експозицій та налагодження його роботи, однак через значне наукове навантаження в інших установах не мав можливості продовжувати керівництво. Г. Г. Махов рекомендував передати керівництво музеєм фахівцеві М. Потапівському, який уже обіймав посаду спеціаліста закладу. Відповідне рішення було ухвалене у грудні 1921 р. 7 грудня Секретаріат Президії СГНКУ направив лист № 3654 до Бюро персонального складу Комітету з пропозицією звільнити Г. Г. Махова від обов'язків завідувача музею. 19 грудня 1921 р. наказом № 40 ці обов'язки були офіційно передані М. Потапівському. Водночас питання про участь Г. Г. Махова у роботі Музейного бюро залишалося відкритим.

На засіданні Президії СГНКУ 19 квітня 1922 р. за ініціативи професора О. А. Янати розглянуто питання про звільнення Г. Г. Махова з посади керівника Музейного бюро. Президія ухвалила рішення «звільнити з 16 квітня, висловивши побажання, щоб Махов продовжував брати участь у діяльності Бюро як член» [9, с. 262]. Відповідний наказ № 41 було видано 22 квітня 1922 р.

Після звільнення Г. Г. Махова керівництво Музейним бюро перейшло до агронома О. Г. Гаршина, який продовжив розпочату справу організації сільськогосподарських музеїв. Під його керівництвом Бюро розробило проект статуту Всеукраїнського сільськогосподарського музею, взяло участь у підготовці положення про його створення при Всеукраїнському центральному

виконавчому комітеті (ВУЦВК), зібрало матеріали щодо стану музейної справи в Україні.

При Бюро діяла майстерня з виготовлення наочного приладдя, яка презентувала кілька колекцій навчальних посібників власного виробництва, а також фотолабораторія, що забезпечувала документування музейних матеріалів. Діяльність установи обмежувалася Києвом, оскільки СГНКУ невдовзі було переведено до Харкова. З переміщенням Комітету музейні справи передали до Секції освіти й популяризації, а саме Музейне бюро було розформоване [11, с. 291].

10 листопада 1920 р. між Губернським земельним відділом і СГНКУ було досягнуто домовленості про передачу у відання Комітету Сільськогосподарського музею з правом користування трьома приміщеннями у будівлі Сільбудинку [12, с. 83–89]. У доповідній записці від 15 грудня 1922 р. зазначалося, що, крім предметів, прийнятих за актом передачі, СГНКУ власними силами та коштами значно поповнив музейний фонд новими експонатами, колекціями та навчальними матеріалами. Кінцевою метою було перетворення закладу на Центральний сільськогосподарський музей України.

До весни 1923 р. виявилося, що наявні приміщення музею в Сільбудинку не відповідали його потребам: експозиційні площі були обмеженими, частина експонатів зберігалася у згорнутому вигляді, а інші не могли бути представлені в належному стані. Директор музею О. Г. Гаршин [13, с. 68–70] висунув пропозицію про переведення установи до більш придатного приміщення, яку було підтримано керівництвом СГНКУ.

Новим місцем розташування став Київський Обласний Пролетарський музей, із яким було укладено домовленість про надання СГНКУ автономного приміщення для розміщення сільськогосподарської експозиції. Згідно з умовами договору, музей отримував великий виставковий зал з можливістю подальшого

розширення, а також право користування аудиторіями для проведення лекцій і демонстраційних занять. Передбачалося, що музей поповнюватиметься новими матеріалами за сприяння секцій і підрозділів Комітету [14, с. 29].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє встановити, що процес створення сільськогосподарського музею в Києві на початку XX ст. був складовою ширших соціально-економічних, культурно-освітніх і наукових трансформацій, пов'язаних із модернізацією аграрного сектору. Київ став одним із провідних центрів формування системи позашкільної аграрної освіти, у межах якої музей розглядався як важливий елемент структури поширення наукових знань і практичних навичок серед населення.

Ідея створення сільськогосподарського музею постала як результат потреби у впорядкуванні, демонстрації та популяризації досягнень аграрної науки, а також у забезпеченні ефективної взаємодії між науковими, навчальними та громадськими інституціями. Концепція музею передбачала формування освітньо-дослідницького простору, здатного об'єднати наукові результати, практичний досвід і наочні засоби навчання. Важливим елементом цієї системи стала концепція пересувних музеїв-потягів, які унаочнювали здобутки аграрної науки безпосередньо в місцях проживання селян, сприяючи розповсюдженню практичних знань.

Сільськогосподарський музей у Києві став відображенням прагнення до інтеграції науки, освіти та практики у єдину систему. Його становлення засвідчило зародження нових підходів до організації науково-просвітницької роботи, що згодом стали основою для розвитку музейної та освітньої інфраструктури України. Історія створення цього музею є важливим прикладом взаємозв'язку науки й суспільства у процесі національного розвитку та формування наукової культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1913 год. Киев-Демеевка: Киев. футлярно-переплетная и печатная артель, 1914. 78 с.
2. Гаршин О. Г. Агрономические поездки и областные музеи пособий для распространения сельскохозяйственных знаний. *Хозяйство*. Киев, 1912. № 22 (7 июня). С. 719–724.
3. Ежегодник Департамента земледелия. Год девятый. 1915. Петроград: М-во земледелия, 1916.
4. Гаршин О. Г. Агрономические поездки и областные музеи пособий для распространения сельскохозяйственных знаний. *Хозяйство*. Киев, 1912. № 23 (14 июня). С. 749–755.
5. Гаршин О. Г. Агрономические поездки и областные музеи пособий для распространения сельскохозяйственных знаний. *Хозяйство*. Киев, 1912. № 24 (21 июня). С. 784–789.
6. Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 г. Вып. II: Журналы общих собраний съезда, заседаний секции общественной агрономии и доклады секции. Киев, 1914.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 731, оп. 1, спр. 36, арк. 2 зв., 3 зв.
8. Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952). Бібліографічний покажчик наукових праць за 1914–1994 роки: до 75-річчя Інституту гідротехніки та меліорації УААН / УААН, ДНСГБ. Київ: 2005. (Серія «Бібліографія вчених-аграріїв України». Кн. 10).
9. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Аграрна наука, 2006. 492 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 12).
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166, оп. 1, спр. 1230, арк. 16–27.
11. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927). Київ: Аграрна наука, 2006. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 14).
12. ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 6, спр. 1270, арк. 83–89.
13. Вісник сільськогосподарської науки. 1923. Вип. 1–2. С. 68–70.
14. Вісник сільськогосподарської науки. 1924. Т. 3. Вип. 1–2. С. 29.

References

1. (1914). Otchet o deyatelnosti Kievskogo obshchestva selskogo khozyaistva i selskokhozyaistvennoi promyshlennosti za 1913 god [Report on the activities of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1913]. Kiev-Demeevka [In Russian].

2. Garshin, O. G. (1912, June 7). Agronomicheskie poezda i oblastnye muzei posobii dlya rasprostraneniya selskokhozyaistvennykh znaniy [Agronomic trains and regional museums for the dissemination of agricultural knowledge]. *Khoziaistvo – The Economy*, 22, 719–724 [In Russian].
3. (1916). Ezhegodnik Departamenta zemledeliya. God deviatyi. 1915 [Yearbook of the Department of Agriculture. Ninth Year. 1915]. Petrograd [In Russian].
4. Garshin, O. G. (1912, June 14). Agronomicheskie poezda i oblastnye muzei posobii dlya rasprostraneniya selskokhozyaistvennykh znaniy [Agronomic trains and regional museums for the dissemination of agricultural knowledge]. *Khoziaistvo – The Economy*, 23, 749–755 [In Russian].
5. Garshin, O. G. (1912, June 21). Agronomicheskie poezda i oblastnye muzei posobii dlya rasprostraneniya selskokhozyaistvennykh znaniy [Agronomic trains and regional museums for the dissemination of agricultural knowledge]. *Khoziaistvo – The Economy*, 24, 784–789 [In Russian].
6. (1914). Trudy 1-go Vserossiiskogo selskokhozyaistvennogo sezda v Kieve 1–10 sentyabrya 1913 g. Vypusk II: Zhurnaly obshchikh sobranii sezda, zasedanii seksii obshchestvennoi agronomii i doklady seksii [Proceedings of the First All-Russian Agricultural Congress in Kyiv, September 1–10, 1913. Vol. 2: Minutes of the general meetings and reports of the section on public agronomy]. Kyiv [In Russian].
7. Central State Historical Archive of Ukraine (CSHA). Fund 731, Inventory 1, File 36. Sheets 2v–3v.
8. (2005). Professor Makhov (Makhiv) Hryhorii Hryhorovych (1886–1952): Bibliographic index of scientific works for 1914–1994 [To the 75th anniversary of the Institute of Hydrotechnics and Melioration of UAAS]. Kyiv: Ukrainian Academy of Agrarian Sciences, State Scientific Agricultural Library. (Series Bibliography of Agrarian Scientists of Ukraine, Book 10) [In Ukrainian].
9. Vergunov, V. A. (2006). Narysy istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky [Essays on the history of agrarian science, education and technology]. Kyiv: Agrarian Science. (Historical and Bibliographic Series Agrarian Science of Ukraine in Persons, Documents, and Bibliography, Book 12) [In Ukrainian].
10. Central State Archive of Supreme Authorities and Administration of Ukraine (CSASAA). Fund 166, Inventory 1, File 1230, Sheets 16–27 (1923).
11. (2006). Silskohospodarskyi naukovyi komitet Ukrainy (1918–1927) [Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1918–1927)]. Kyiv: Agrarian Science. (Historical and Bibliographic Series Agrarian Science of Ukraine in Persons, Documents, and Bibliography, Book 14). [In Ukrainian].

12. CSASAA of Ukraine. Fund 166, Inventory 6, File 1270, Sheets 83–89.
13. (1923). Visnyk silskohospodarskoi nauky [Bulletin of Agricultural Science]. Issue 1–2, 68–70 [In Ukrainian].
14. (1924). Visnyk silskohospodarskoi nauky [Bulletin of Agricultural Science]. Vol. 3, Issue 1–2, 29 [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції: 11.11.2025 р.

Стаття прийнята до друку: 26.11.2025 р.

Стаття оприлюднена: 22.12.2025 р.